

УДК 930.85

Михайло Юрій, Леся Алексісець

ЕТНІЧНИЙ МЕНТАЛІТЕТ ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ

У статті йдеться про етнічний менталітет, який є своєрідною пам'яттю народу, психологічною детермінантою поведінки людей, вірних своєму "коду", що історично склався. Характеризуються такі базові компоненти етнічного менталітету як: колективна пам'ять; соціальні уявлення, установки, відносини; колективні емоції, почуття і настрої; норми, цінності та ідеали; етнонаціональний характер і темперамент; мова, стиль мислення і соціального сприйняття; етнічна і національна ідентичності.

Ключові слова: менталітет, невідоме, архетипи, культура, пам'ять, етнос.

В культурологічній і філософській літературі існує досить поширена точка зору, згідно з якою етнічний менталітет має дуальну природу. З одного боку, це генетичні, природні, несвідомі, біологічні, психологічні ознаки, а з іншого – соціальні, культурні, задані вихованням початки, які знаходяться в єдності й цілісності [5]. Прибічники біосоціального трактування етнічного менталітету акцентують увагу на несвідомій, автоматичній, стереотипній дії ментальних структур. І це є підставою для ствердження положення про генетичну обумовленість етнічного менталітету. В рамках цієї концепції український філософ Р. Додонов розробив цікаву модель структури етнічної ментальності, спираючись на яку, він зробив спробу розкрити зміст її основних елементів і показати механізм їх формування і ретрансляції з покоління в покоління. Ця структура проявляється через наступні ознаки: а) двоїста природа, яка виявляється поєднанням соціального й біологічного для забезпечення її стійкості; б) порівняно глибший та життєвіший рівень її структури; в) спадкове закріплення власного змісту (специфічна дія природних факторів); г) латентна присутність у всіх інших видах ментальності [4, с. 135].

Етнічний менталітет такої моделі включає у себе три рівні: психоенергетичний, несвідомого і уроджених автоматизмів логічного мислення. Кожен з цих рівнів відрізняється залежно від розвиненості стану інформації, яку він містить. Спільне, що їх визначає, – механізм спадкового закріплення і передачі інформації, отримуваної впродовж життя [4, с. 35]. Пріоритет постановки питання про існування психоенергетичного рівня етнічного менталітету належить Л. Гумільову. Спираючись на вчення нашого співвітчизника і першого президента Української академії наук В. Вернадського про існування біохімічної енергії Землі в ноосфері, Л. Гумільов висунув гіпотезу, що кожен живий організм володіє енергетичним полем, яке утворюється біохімічною енергією живої речовини. Якщо прийняти цю енергетичну модель силового поля і застосувати її до проблеми етносу, то етнос можна представити як систему коливань певного етнічного поля. А якщо це так, то тоді можемо сказати, в чому відмінність етносів між собою – вочевидь, в частоті коливань поля, тобто в живому ритмі різних етнічних груп [3].

Другим структурним рівнем етнічного менталітету є колективне несвідоме або архетипи. Цей рівень менталітету виокремив К. Г. Юнг в процесі психоаналітичної практики. Вчений встановив, що в окремих пацієнтів з'являються символічні образи або ідеї, які неможливо пояснити, виходячи з досвіду їх суб'єктивного життя, а тільки лише історією їх етнічної спільності або всього людства. Цей вроджений, найглибший прошарок психіки, К. Юнг називав колективним несвідомим. Термін “колективне несвідоме” підкреслює, що ця форма несвідомого має не індивідуальну, а всезагальну природу. За його словами, це означає, що воно включає в себе, на протиположності особистісній душі, змісти і образи поведінки, які є скрізь і у всіх індивідів одними і тими самими [15, с. 97–98]. Колективне несвідоме пов'язане з етнічною або соціальною передісторією. Воно становить розум наших далеких предків, спосіб, яким вони думали і відчували, осягали життя і світ, богів і людські істоти. Змістом колективного несвідомого, в якому зафіксована історія існування етносу або людства, як уже зазначалося, є архетипи. Вони відіграють в історії етносу конструктивну організаційну роль, забезпечуючи змістовий зв'язок між поколіннями, епохами, культурами [15, с. 98–99].

Третім рівнем етнічної ментальності прибічники біосоціального підходу називають автоматизми людини, що мислять, і які притаманні лише людському розуму. З позицій біосоціального підходу автоматизми, що мислять, є вродженими і передаються спадково біологічним шляхом.

Трирівнева модель етнічного менталітету дозволяє уявити відповідну схему утворення ментальних структур. Оптимальні прийоми мислення стають звичками свідомості, аксіомами, “стилями мислення”, їх очевидність отримує спадкове закріплення (рівень, що мислить); далі ця очевидність витісняється у несвідоме, перетворюючись на архетипи (несвідомий рівень) і в певних випадках трансформується далі в “осадовий”, позбавлений безпосереднього зв'язку з мисленням (психоенергетичний рівень) [9, с. 94–97]. Дана модель етнічної ментальності дозволяє пояснити багато елементарних ментальних автоматизмів. Однак, у її рамках не пояснювані складніші прояви етнічної ментальності, які діють в інтелектуальній сфері: мистецтві, літературі, а також моралі, праву і політиці. Крім того, сам біосоціальний підхід до тлумачення механізмів ретрансляції ментальних структур не знаходить пояснення щодо висновків генетики про те, що фенотипічні ознаки, набуті в процесі життєдіяльності даних особин, не закріплюються в генотипі і не передаються по спадковості генетичним шляхом. Генотип змінюється тільки внаслідок мутацій, які мають відносно рідкісний характер. Тому можна вважати пліднішим соціокультурний підхід до етнічної ментальності, який передбачає, що характеристики ментальності того чи іншого етносу складаються в процесі його історичного формування і розвитку, й відкладаються в пам'яті даного народу – його культурі, яка передається з покоління в покоління через механізми соціалізації: наслідування, виховання тощо [8].

З позиції соціокультурного підходу етнічний менталітет – це своєрідна пам'ять народу про минуле, психологічна детермінанта поведінки мільйонів людей, вірних своєму “коду”, що історично склався, в будь-яких обставинах, не виключаючи екстремальні або й катастрофічні [10]. В структурі етнічної ментальності можна виділити два вертикальних рівні: стійке ціннісно-змістовне ядро і мінливу периферію. Ціннісно-змістовне ядро – це духовні цінності та їх пріоритетний порядок (ієрархія), які визначають своєрідність світовідчуття, світосприйняття і світогляду, а також самотність образу життя, життєвих практик і повсякденних ідеологій носіїв цього менталітету [13].

Отже, центральну частину етнічного менталітету утворюють певні первинні “змісти” й “образи” – базові елементи культури, які формують константні моделі

духовного життя, також (що специфічно для ментальності в її активній суб'єктивній іпостасі) переживання цих значень, їх актуалізація і мобілізація. Іншими словами, – серцевину етнічного менталітету складають культурні архетипи – константи національної духовності, що виражають і закріплюють основні властивості етносу як культурної цінності.

У кожній національній культурі, включаючи й українську, домінують свої етнокультурні архетипи, які суттєвим чином визначають особливість світогляду, характеру, звичаїв, традицій, поведінкових стереотипів тощо. Наприклад, правитель – архетипічна фігура, а типове ставлення до представників вищої влади – важливіша сторона менталітету будь-якої національної спільноти. Архетип передається людині каналами соціалізації від попередніх поколінь. Він існує в її психіці на невербальному, найчастіше нерелексованому рівні, але “вмонтованим” у нього досить глибоко, тому імпульс або збудження буває досить сильним, набагато сильніше всього того, що може пробудити в психіці людини будь-який елемент розвиненої рефлексивної структури. Ціннісна структура особистості “занурена” в її архетипи і визначається ними [9, с. 98–99].

На підставі етнокультурних архетипів утворюються національно-культурні “конструкти” – стійкі образно-змістові, понятійні й ціннісні системи або моделі, за допомогою яких індивіди намагаються організувати у своїй свідомості та інтерпретувати події, що відбуваються у житті. “Конструкти” – це раціоналізовані структури. Вони формуються під впливом зовнішньої щодо свідомості дійсності й передаються через канали культурної ідентифікації в масштабі соціальних груп або суспільства в цілому.

Поряд з культурними архетипами, що утворюють ціннісно-змістовне ядро етнонаціональної культури, а конструктами в ній є периферійні елементи, які сформувалися на підставі взаємодії з іншими національними культурами або внаслідок творчих зусиль інтелігенції. Взаємодію між змістовним ядром і периферією можна розкрити, виходячи з закономірностей культурної традиції і культурної інновації. Ця методологія дозволяє зробити висновок, що потрапити з периферійних у “центральні прошарки менталітету мають можливість ті цінності і значення, які слабо або зовсім не суперечать тим, що входять до складу ядра” [9, с. 99–100].

Загальні принципи взаємодії ціннісно-змістовного ядра і периферії можна конкретизувати на підставі розгляду взаємодії між етнічною і національною культурою. Етнічна і національна культури мають багато спільного, але відрізняються одна від іншої за низкою важливих ознак. Етнічна культура формується на ранніх стадіях розвитку людства. Специфіка етнічної культури значною мірою обумовлена природним середовищем, залежність від якого на початкових стадіях існування людства була досить високою. В ній виражаються народний досвід життя, раціональне ведення господарства в даних природних умовах, система організації соціальної взаємодії тощо. Стержнем етнічної культури, як і будь-якої культури, є етнічні цінності. Етнічні цінності – це сукупність культурних традицій етносу, які виділяються самим етносом як найбільш специфічні та які маркують його історичні та культурні риси.

Підставою для формування системи етнічних цінностей є історичний соціальний досвід колективної життєдіяльності членів етносу – етносфорів. До етнічних цінностей найчастіше відносять традиційні форми господарської життєдіяльності: особливості сім'ї, правила поведінки, ведення справ, характер засвоєння довкілля, відносини з природним світом, перекази, вірування, риси народної художньої культури тощо [6, с. 3–18]. Саме традиціям належить важлива роль у етнічній культурі і ментальності. Ментально-культурна традиція – один з найважливіших механізмів підтримки, збереження стійкості норм, цінностей, зразків етнічної культури. Звідси, етнічний менталітет і етнічна

культура – різновид локальної культури як культури певного етносу, що формується зазвичай на докласовій стадії етнічної історії і характеризується традиційними цінностями, уявленнями, віруваннями, зразками поведінки.

Щодо національної культури, то вона пов'язана з утворенням нації. В соціальному плані виникнення нації історично пов'язане із ліквідацією феодальної роздробленості, із становленням і посиленням господарських зв'язків до рівня єдиного економічного простору, утворенням національних держав. В ментально-культурному плані велике значення для утворення і функціонування націй має створення єдиного семіотичного поля: уніфікації мови, головним чином у процесі поширення його літературної форми через систему освіти, літературу і засоби масової інформації, розвиток професійної культури і мистецтва, традиції та символики національних державних систем влади й соціального контролю, яким забезпечують їх взаєморозуміння і повсякденну взаємодію. Як і будь-яка етнічна приналежність, національна належність залежала від походження людини, її історичних коренів, то національна значною мірою пов'язана з включенням індивіда в семіотичне і цілісне поле даної національної культури і відчуття причетності до неї. Таким чином, проблема взаємовідносин етнічного і національного менталітету – це, перш за все, проблема взаємовідносин “коріння” і сучасного соціокультурного світу різних народів.

Повертаючись до проблеми етнічного менталітету, можна сказати на підставі зробленого аналізу, що йдеться про стійку органічну цілісність, яка історично склалася на основі ідентифікації соціально-психологічних якостей і рис, притаманних саме цій етнічній спільноті (народу, нації). Вона складає її групи і громадян, існує на усвідомленому і неусвідомленому рівнях, обумовлює єдиний, специфічний для кожної спільноти тип світосприйняття, аксіологічної оцінки, поведінки і самоідентифікації [9, с. 100–101, 105]. Етнічна ментальність функціонує у вигляді автоматизмів і стереотипів, що детермінують стан свідомості й поведінки людини. Однак ця детермінація не є всезагальною і абсолютною. Людина – свідомо, вільна істота і вибір лінії поведінки завжди залишається за нею, першочергово в проблемах морального і політичного характеру. Визнання існування етноментальних детермінант лише підкреслює думку про те, що існують етнічно обумовлені типологічні діапазони, в рамках яких переважно здійснюється вибір лінії поведінки, що і підтверджується, зокрема, на прикладі наших далеких предків – слов'ян – праукраїнців і теперішнього українського народу.

Тож, можна структурувати менталітет, тобто виділити як мінімум набір базових компонентів етнічного менталітету, що складають його основний прошарок. Видається, що до числа таких першочергово належать: 1) колективна пам'ять; 2) соціальні уявлення, установки і відносини; 3) колективні емоції, почуття і настрої, що закріплюють їх; 4) норми, цінності та ідеали; 5) етнонаціональний характер і темперамент; 6) мова; 7) ментальні репрезентації культури; 8) стиль мислення і соціального сприйняття; 9) поведінкові зразки; 10) етнічна і національна ідентичності.

У перерахованій структурі менталітету чітко проглядаються щонайменше три основних компоненти соціальних установок – когнітивний, емоційний і поведінковий з тією очевидною відмінністю від соціальних установок, що кожен з відповідних компонентів менталітету включає соціальні установки в єдності їх трьох компонентів, тобто в ньому відбувається своєрідне подвоєння цієї трикомпонентності. Перш за все, одним з базових компонентів менталітету можна вважати колективну пам'ять. У термінах автора цього поняття М. Хальббакса, колективні спогади інтерсуб'єктної природи репрезентують у

менталітеті народу його колективне минуле, яке значною мірою емоційно забарвлене [14, с. 72], а за словами Я. Ассмана, не просто відтворюються у теперішньому, але й багато в чому визначають його [1, с. 131]. “Аналізуючи нарративи колективної пам’яті, ми розуміємо, ким ми є сьогодні”, – пише Дж. Верч [2, с. 168–171].

Колективна пам’ять теж дуже ідеологізована, містить не тільки спогади про реальні події, але й легенди пам’яті, піддана впливу різних захисних механізмів, таких як витіснення подій або їх викривлення, а емоційний заряд деяких спогадів настільки сильний, що їх можна вважати основою психологічної єдності етносу і нації. Як підкреслював С. Кримський, представлене у вигляді колективної пам’яті минуле побутує в менталітеті суспільства, становлячи його важливу складову [7, с. 74–87].

Узагалі варто зазначити, що кожен народ “маркує” свою історію найбільш визначними подіями, які й займають найпомітніше місце в його колективній пам’яті. В українській колективній пам’яті такими є заснування і піднесення Києва, хрещення Руси-України, боротьба проти ординської навали, Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького, “чорна діра” російського гніту після Переяславської ради, Українська революція 1917–1921 рр., Акт Злуки, більшовицькі репресії, колективізація і Голодомор 1932–1933 рр. і нарешті відновлення незалежності України. Власне кажучи, вираз “знати історію” означає мати знання принаймні саме з цих подій – її дискретних, “кліпових” фрагментів часу, коли ці події відбулися, і основні супутні їм обставини, а не всіх деталей того безперервного життя суспільства, яке утворює реальну історію.

До числа основних компонентів етнічного менталітету необхідно зарахувати і мову в її власне психологічному вираженні. Згідно з О. О. Потебнею, народність – це швидше відчуття спільності, народної єдності в розумінні “спілкування думкою, яке встановлюється єдністю мови” [12, с. 23]. Справді, значення мови як одночасно складової, виразниці та детермінанти етнічного і національного менталітетів, акцентоване багатьма авторами, важко переоцінити. При цьому важливо підкреслити, що йдеться як про реальне використання мови, так і розуміння її символічної ролі у формуванні відчуття спільності з групою [12, с. 23].

До основної частини етнічного менталітету неминуче входять і ментальні репрезентації всіх найважливіших елементів національної культури – від народних казок до значущих для народу літературних творів, пам’яток архітектури тощо. До складових менталітету, природно, варто додати й етнічну ідентичність, тобто відчуття приналежності до відповідного народу – носія менталітету. В результаті, як пише М. Попович, можна констатувати наявність нерозривного зв’язку і взаємного впливу етнічної самоідентифікації особистості і національного менталітету [11, с. 3–28].

Для узагальнення розглянутих особливостей етнічного менталітету і його структури можна сформулювати декілька положень підсумкового характеру, які мають пряме відношення до означеної проблеми, а саме: а) будь-який етнос формується в унікальних саме для нього умовах – географічних, кліматичних, історичних, економічних, соціально-політичних тощо, які безпосередньо впливають на його психологію. Тому кожний народ має свій, специфічний саме для нього менталітет; б) чим подібніші умови формування психології етносів, тим ближчі їх менталітети. Відповідно, чим унікальніші ці умови, тим специфічніший характер має і етнічний менталітет; в) фактори, які впливають на національну психологію, діють постійно, а тому вона знаходиться під їх перманентним впливом, до того ж, до одних факторів регулярно додаються інші, внаслідок чого етнічні менталітети знаходяться у постійній зміні й ніколи не мають закінченого характеру.

Таким чином, етнічний менталітет віддзеркалює внутрішній світ того чи іншого етносу, організацію та диференціацію його ментальності, особливості розумової діяльності, мислення, способу сприйняття, осмислення дійсності та реагування на неї, почуттів, поведінки. Етнічний менталітет складається з низки компонентів, головними з яких є мова і культура етносу. Вони функціонують відносно стабільно і становлять його ядро. Інші елементи мають мінливіший характер. Загальні характеристики етнічного менталітету завжди накладаються на психологічні особливості різних інших малих етнічних, соціальних та інших груп, а також конкретних особистостей. Як наслідок, у будь-якому суспільстві на тлі базового існує і кілька окремих типів менталітету, а характеристики базового менталітету завжди представлені у відбитті груповими й особистісними особливостями [16].

Розглянуті питання дозволяють зробити висновок про те, що менталітет виступає культурно-історичним кодом нації, пріоритетною ознакою її цивілізації. Серед різновидностей менталітету, всі з яких сформувалися історично, першочергове значення має етнічний.

Список використаних джерел

1. Assman J. Moses the Egyptian: The memory of Egypt in Western monotheism. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997. 276 p.
2. *Вєрг Дж.* Коллективная пам'ять // В кн.: А. Л. Журавлева, Н. Н. Корж (Ред.). Междисциплинарные исследования пам'яти. М.: Институт психологи РАН, 2006.
3. *Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли. М.: Танаис, 1994. 544 с.
4. *Додонов Р. А.* Теория ментальности: учение о детерминантах и мыслительных автоматизмов. Запорожье: Тандем, 1999.
5. *Кононенко П. П.* Українознавство. Підручник. К.: Міленіум, 2005. 680 с.
6. *Кравченко А. Г.* Ментальність як об'єкт соціально-філософського дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 "Соціальна філософія та історія філософії". К., 2000. 21 с.
7. *Кримський С.* Архетипи української культури // Вісник НАН України. 1998. №7–8.
8. *Костюк Л. Б.* Етнічна ментальність українців як основа соціокультурної інтеграції // Нова парадигма: Журнал наукових знань. Вип. 66. К.: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2007. 237 с.
9. *Кубока О. А.* Природа и структура этнического менталитета // Философия и общество. 2004. № 4.
10. *Майборода О. М.* Етнічність у міжнародній системі. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 408 с.
11. *Попович М.* Теорія ментальності // Проблеми теорії ментальності.
12. *Потебня О.* Думка і мова (фрагменти) // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За редакцією Марії Зубрицької. Львів, 1996. С. 23–39.
13. *Стенуко М. Т.* Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). К.: Знання, 1998. 251 с.
14. *Halbwachs M.* La memoire collective. Paris: Presses Universitaires de France, 1950.
15. *Юнг К. Г.* Архетип и символ М.: Ренессанс, 1991.
16. *Юркевич А. В.* Структурные элементы национального менталитета / А. В. Юркевич URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2013v6n29/837-yurevich29.html>.

Михаил Юрий, Леся Алексневц

ЭТНИЧЕСКИЙ МЕНТАЛИТЕТ И ЕГО ОСОБЕННОСТИ

В статье идет речь об этническом менталитете, который является своеобразной памятью народа, психологической детерминантой поведения людей, верных своему исторически сложившемуся "коду". Дается характеристика таким базовым компонентам этнического менталитета как: коллективная память; социальные представления, установки, отношения; коллективные эмоции, чувства и настроения; нормы, ценности и идеалы; этнонациональный характер и темперамент; язык, стиль мышления и социального восприятия; этническая и национальная идентичность.

Ключевые слова: менталитет, неосознанное, архетипы, культура, память, этнос.

Mykhaylo Yuriy, Lesya Alexiyevets

ETHNIC MENTALITY AND ITS FEATURES

The article deals with the ethnic mentality, which is a kind of memory of the people, a psychological determinant of the behaviour of people who are true to their historically formed "code". It presents the characteristics of the basic components of ethnic mentality, namely: collective memory; social representations, intentions, attitudes; collective emotions, feelings and moods; norms, values and ideals; ethno-national character and temperament; language, style of thinking and social perception; ethnic and national identity.

Keywords: mentality, unconscious, archetypes, culture, memory, ethnos.